Socjologiczne życiorysy pewnego dzieła

Trajektorie, produkcje i recepcje Abdelmaleka Sayada (1960–2000)¹

Amín Pérez

Abstrakt: Wychodząc od narzędzi socjologiczno-analitycznych wykorzystywanych przez badacza imigracji Abdelmaleka Sayada, autor bada fakty biograficzne, które wpłynęły na socjologiczną twórczość i praktykę Sayada. W pierwszej części tekstu autor przygląda się biografii algierskiej Sayada, czyli jego losom przed przybyciem do Francji w 1963 roku. Najważniejszym punktem będzie tu spotkanie w czasie wojny algierskiej z młodym Pierre'em Bourdieu, wówczas asystentem na uniwersytecie w Algierze (1958), i zwrot ich obu ku naukom społecznym. Druga część tekstu poświęcona jest drodze życiowej Abdelmaleka Sayada na różnych etapach powstawania i odbioru jego twórczości naukowej. Celem autora jest zbadanie, w jaki sposób socjolog uwzględnił recepcję swojego dzieła, a zatem to, jak recepcja ta zwrótnie wpływała na sposób uprawiania przez niego nauki.

Wyrażenia kluczowe: Abdelmalek Sayad; Pierre Bourdieu; Algieria; Francja; kolonializm.

Choć powstało wiele prac zainspirowanych twórczością zarówno autorów kanonu nauk społecznych, jak i „heretyków”, szkoda, że tak mało poświęca się w nich miejsca praktyce, która twórczość tę ukonstytuowała. A byłby to temat ciekawy, zwłaszcza w wypadku nauk społecznych, niepodobnych do innych, niepoddanych takim rygorom jak nauki ścisłe, zwane „obiektywnymi”. Przykładem pozwalającym uchwycić naukową praktykę w działaniu jest dzieło Abdelmaleka Sayada, pioniera francuskiej socjologii imigracji. Analiza jego prywatnych archiwów, połączona z badaniem bibliometrycznym recepcji jego twórczości, pozwala prześledzić empirycznie jego pracę, zobaczyć, jak przebiegał w jego przypadku proces badawczy, a więc stosunek socjologa do przedmiotu badań, poznać wybrane metody, sieć badawczą i wyjścia w teren, a nawet sposób, w jaki badacz uwzględnia recepcję swojego dzieła i jak wpływa to zwrótnie na logikę jego naukowej produkcji.

Wychodząc od narzędzi socjologiczno-analitycznych wykorzystywanych przez Sayada, a ostatnio uznanych za bazowe dla francuskiej myśli społecznej (Beaud & Weber, 2010), chciałbym zbadać fakty biograficzne, które wpłynęły na jego socjologiczną twórczość

1 Artykuł ten z jednej strony wspiera się na powstającej właśnie dysertacji doktorskiej (Amín Pérez, *Rendre le social plus politique. Guerre coloniale, immigration et pratiques sociologiques d'Abdelmalek Sayad et de Pierre Bourdieu*, pod kierunkiem Gérarda Noiriel, EHESS; Pérez, 2015), z drugiej zaś na wnioskach z badania bibliometrycznego i archiwistycznego dotyczącego procesu tworzenia i recepcji dzieła Sayada [Solenne Jouanneau, Sylvain Laurens, Amín Pérez, Laure Pitti, *Entre deux rives: les réceptions de l'œuvre d'Abdelmalek Sayad (1933–1998) dans les sciences sociales en France*, Raport z badań przedstawiony w marcu 2013 r. Ministerstwu Komunikacji i Kultury oraz CNRS – Krajowemu Centrum Badań Naukowych (Jouanneau, Laurens, Pérez, & Pitti, 2013)].

i praktykę, a także zrekonstruować przestrzeń recepcji jego dzieła. W pierwszej części tekstu postaram się na nowo przyjrzeć jego biografii algierskiej, czyli losom przed przybyciem do Francji w 1963 roku. Najważniejszym punktem będzie tu spotkanie w czasie wojny algierskiej z młodym Pierre'em Bourdieu, wówczas asystentem na uniwersytecie w Algierze (1958), i zwrot ich obu ku naukom społecznym. W drugiej części skoncentruję się na drodze życiowej Abdelmaleka Sayada oraz na różnych etapach powstawania i odbioru jego twórczości naukowej. Moim celem będzie zbadanie, w jaki sposób socjolog uwzględnił recepcję swojego dzieła, jak zwrotnie wpływała ona na jego sposób uprawiania nauki.

1. Socjologia jako forma zaangażowania politycznego: algierskie badania terenowe Sayada i Bourdieu

Brak nam tu miejsca, by poważnie zgłębić intelektualną i polityczną drogę Abdelmaleka Sayada przed jego spotkaniem z Bourdieu. Zaznaczę tylko, że na polityczną edukację Sayada w przeddzień algierskiej wojny o niepodległość złożyły się: jego historia rodzinna, nietypowe wykształcenie, aktywna postawa i powołanie pisarskie.

Ojcem² Sayada był urzędnik administracji kolonialnej, wciąż karany i zastraszany za próby ujawniania korupcji. Abdelmalek był w swoim regionie i pokoleniu jedynym dzieckiem, które odebrało wykształcenie „europejskie” – rzecz wyjątkowa w społeczeństwie kolonialnym, segregującym uczniów w zależności od klasy społecznej i „europejskiego” lub „algierskiego” i „muzułmańskiego” pochodzenia (Colonna, 1975). Począwszy od 1947 roku, ojciec Sayada, stały komisarz pomocniczy w algierskich władzach, był stopniowo odsuwany od swoich zadań, zaś Abdelmalek stracił stypendium naukowe. Mógł kontynuować naukę, ale sytuacja zmuszała go do ciągłej zmiany miejsca zamieszkania. Szczególnie nieprzyjemny był okres spędzony w liceum Boufarik, w którym do konfliktów między „Francuzami a tubylcami” dołączył powszechny antyalgierski rasizm dzieci białych osadników. Ból spowodowany przez podwójne wykluczenie (niski status społeczny i bycie tubylcem) popychał Sayada w stronę nacjonalizmu, tym bardziej że jego wuj od wielu lat zajmował się religijnym kształceniem przywódców Narodowej Armii Wyzwoleńczej (ALN) w regionie. Młody Sayad został więc bojownikiem i brał udział w tworzeniu komórki Partii Ludu Algierskiego (PPA). Jego polityczne zaangażowanie zaczęło się od myślicieli antyimperialistycznych. Tak więc w chwili spotkania Pierre'a Bourdieu nie był bynajmniej „studenciakiem”, który dzięki francuskiemu naukowcowi przeżył polityczne czy intelektualne objawienie. Socjologia była drugim etapem na jego drodze intelektualnej, której początek stanowiła polityka. W tamtym okresie Sayad odkrywał takich autorów, jak Mohamed Tahar Abidi, Mouloud Mammeri, Frantz Fanon i Albert Memmi. W roku akademickim 1952–1953, mimo obowiązujących wówczas ograniczeń dla Algierczyków, do-

2 Niestety, dostępne źródła nie mówią nic o matce.

stał się do École Normale d'Instituteurs (szkoły nauczycielskiej) w Bouzaréi. W roku 1954 ukończył ją i dostał posadę nauczyciela w Menerville, w regionie Mitidja. We wrześniu 1955 roku został przyjęty do École Normale de Saint Cloud, w listopadzie udało mu się nawet dostać do klasy przygotowawczej w liceum Montaigne'a w Tuluzie, lecz nie zagrzał tam długo miejsca – już w kwietniu 1956 roku wrócił do Algieru, by przyłączyć się do demonstracji organizowanych przez Front Wyzwolenia Narodowego i UGEMA (Generalne Zjednoczenie Algierskich Studentów Muzułmańskich). Uczestniczył w dyskusjach organizacji studenckich na temat ewentualnej kontynuacji strajku. Gdy debata wygasła, wrócił do Aghbali, swojej wioski. Kilka dni później cudem uszedł śmierci w masakrach nad rzeką Soummam (przeciw siłom ALN stanęli zwerbowani przez Ouerbah harkowie – Arabowie służący w wojsku francuskim). Wraz z pięcioma innymi osobami został aresztowany przez wojskowych, lecz po kilku godzinach całą grupę zwolniono. Wielu innych zatrzymanych tego dnia nie miało tyle szczęścia. W takich oto politycznych okolicznościach Sayad podjął w 1958 roku dalsze studia, nie rezygnując przy tym z pracy nauczyciela w Algierze.

Ten polityczny kontekst, pomijany w opowieściach o algierskich losach Pierre'a Bourdieu (Yacine, 2008), rzuca nowe światło na spotkanie dwóch intelektualistów. Już przed przybyciem na uniwersytet w Algierze Sayad był politycznie aktywny i zdecydowanie wrogi kolonialnej dominacji, sprzyjał ruchom nacjonalistycznym, lecz jednocześnie, przez swoją rodzinną historię, był świadom nieustannych brutalnych sporów w łonie walczących o niepodległość organizacji. Dzięki temu społecznemu zaangażowaniu walkę z kolonializmem uznał za prawomocną, lecz nie był w stanie do końca utożsamiać się z działaniami Narodowej Armii Wyzwoleńczej. Do bardzo późnego etapu wojny kształtowanie się postawy liberalnej nie przeszkadzało mu w politycznej aktywności. Badania socjologiczne prowadzone przez Pierre'a Bourdieu nie tyle „nawróciły” Sayada na nauki społeczne, ile skanalizowały liberalne skłonności i nadały jego postawie nowy wymiar (zwłaszcza po śmierci współpracującego z nimi Hénine'a Mouli, przyjaciela Sayada, zastrzelonego w 1961 roku).

W czasie wojny o niepodległość Bourdieu – „Europejczyk”, absolwent École Normale Supérieure, wykładowca – miał pozycję zdecydowanie uprzywilejowaną, predestynującą do pracy intelektualnej. Konsekwencją tej asymetrii był podział pracy badawczej i ukryta hierarchia zadań. Niemniej współpraca zakładała, że Sayad również nauczy się pozyskiwać nowych badaczy – zwłaszcza po tym, jak Bourdieu (który w Algierii mógł czuć się zagrożony) wrócił do Francji – i że będzie zdalnie kierował pracą socjologów z ARDES (Association for Demographic, Economic and Social Research, algierskiej filii INSEE). Bourdieu, świeżo mianowany asystentem Raymonda Arona na Sorbonie, kończąc pierwszą wersję artykułu o znaczeniu honoru, zachęcał Sayada, by ten nie dał się zniechęcić sytuacji i skończył studia filozoficzne:

Oto „rozkazy”! Stało się, zarazem się atmosferą, jaka nas otaczała... Żartuję, ale martwię się – nie tyle o pracę, ile o pana. Boję się, że zasypią pana trudności i zmartwienia, no a przecież zbliżają się egzaminy. Proszę ich zbytnio nie lekceważyć. W tym miesiącu powinien pan

zdać dwa i zabrać się do roboty, żeby dokończyć pracę magisterską z filozofii w lipcu. Potem załatwimy resztę. Proszę spróbować, zaczynając od grudnia, wykroić godzinę dziennie na naukę łaciny metodą, którą zaleciłem, a której niestety nie zdążyliśmy zbyt wiele przećwiczyć. W razie większych trudności proszę koniecznie do mnie pisać (Pierre Bourdieu, listopad 1960)³.

Jedno z najważniejszych badań prowadzonych przez ARDES dotyczyło ośrodków internowania i zostało zwieńczone publikacją pracy zatytułowanej *Déracinement* (1964). Mimo trwającej wojny Sayad był filarem prowadzonych prac. W latach 1961–1963, przed ostatecznymi przenosinami do Paryża, wciąż krążył między Algierią a Francją (najczęściej Béarn). Mieszkał wówczas u rodziny Pierre'a Bourdieu⁴ i uczestniczył w badaniach nad mieszkańcami bearneskich wsi (Bourdieu, 2002), w pisaniu tekstu o domu kabylskim (Bourdieu, 1970) i w opracowywaniu zebranych już materiałów na temat przemian na wsi, ekonomii gospodarstw domowych i zatrudnienia w Algierii. Podobieństwa środowisk wiejskich z okolic Béarn i Kabylii, wyrażające się w pojęciach honoru czy pokrewieństwa, pozwoliły obu socjologom posłużyć się osobistymi doświadczeniami i wykorzystać tę praktyczną wiedzę w kontekście strukturalistycznych teorii Lévi-Straussa⁵. W wielu miejscach opisano już, jak bardzo ta praca przyczyniła się do wypracowania przez Pierre'a Bourdieu pojęcia habitusu (zob. Reed-Danahay, 2009). Materiały zgromadzone w archiwach potwierdzają też rolę Sayada w utworzeniu w Algierii Frontu Sił Socjalistycznych (FFS). W październiku 1964 roku, kilka miesięcy po publikacji *Déracinement*, Sayad spisał założenia tego ruchu, kładąc nacisk przede wszystkim na socjalizm i planowane strategie działania na wsi⁶.

W roku 1965 Sayad rozpoczął pracę w Centre de Sociologie Européenne. Tym samym skończył się ten etap jego życia, który zadecydował zarówno o późniejszym zdystansowaniu, jak i o zainteresowaniu funkcjonowaniem i mechanizmami ruchów politycznych. Równolegle z badaniami, o których była wyżej mowa, Sayad zajął się kwestią dwujęzyczności. Korzystał przy tym z możliwości, jakie dawała mu rosnąca akademicka pozycja Bourdieu. Jako wykładowca na Wydziale Humanistycznym w Lille, a przede wszystkim jako sekretarz generalny Centre de Sociologie Européenne w Paryżu Sayad poczynił kroki prowadzące do otwarcia przewodu doktorskiego z socjologii pod kierunkiem Raymonda Arona (Sayad, 2002, s. 84). Starał się więc uzyskać stabilną pozycję we francuskich naukach społecznych.

3 FAAS, dokument 27.

4 Możliwe, że musiał podróżować ze względów bezpieczeństwa, nie chcąc podzielić losu Hénine'a Mouli, zamordowanego przez grupę skrajnej prawicy w lutym 1961 roku.

5 FAAS (Fonds d'archives Abdelmalek Sayad – archiwum Abdelmaleka Sayada), dokument 65. Wywiad biograficzny przeprowadzony w Brazylii.

6 FAAS, dokument 261.

2. Recepcja twórczości i walka o miejsce w polu naukowym. Trajektorie dzieła

Pierwsze prace opublikowane przez Abdelmaleka Sayada były oczywiście związane z tematyką algierską. Wiele z nich podpisał razem z Pierre'em Bourdieu, choć pojawiały się także teksty sygnowane wyłącznie jego nazwiskiem (przede wszystkim zaangażowane artykuły prasowe, których nie umieszczamy w zestawieniach poniżej⁷). Na listach czasopism wzmiankujących w latach sześćdziesiątych prace Sayada znajdują się zarówno ściśle naukowe, jak i te będące w połowie drogi między naukami społecznymi a polityką (takie jak „Mouvement social” czy „Tiers Monde”) – wynika to nie tylko z „politykierskiej” recepcji prac naukowych. W „postkolonialnej” myśli Sayada możemy wyróżnić trzy ważne momenty.

2.1. Od antropologa do eksperta od socjologii „algierskich pracowników”

Ubiegając się w 1964 roku o przyjęcie do Centre National de la Recherche Scientifique, Sayad starał się zdobyć poparcie Claude'a Lévi-Straussa (Katedra Antropologii Społecznej w Collège de France) i Lionela Balouta (profesor w Muzeum Historii Naturalnej w Paryżu). Listy, które Bourdieu wysyłał do różnych osób, wspierając kandydaturę Sayada, pokazują, z jaką trudnością akceptowano tę tematykę badań, a także jak niestabilne instytucjonalnie były wówczas nauki humanistyczne, zwłaszcza etnologia.

Może pan liczyć na moje wsparcie, o ile pańska kandydatura do CNRS zostanie przedstawiona naszej komisji. Nie jest bowiem wykluczone, że pana dokumenty zostaną przekierowane do komisji lingwistyki. Powinien pan przekonać niektórych spośród moich kolegów etnologów. Tym bardziej że „naukom społecznym” bardzo trudno wejść do CNRS, a etnologia należy do najsilniej krytykowanych (list Lionela Balouta do Pierre'a Bourdieu, 20 kwietnia 1964)⁸.

Niestety, kandydatura Sayada do CNRS nie została rozpatrzona pozytywnie. Tym większe znaczenie dla jego kariery miała skuteczność w rozpowszechnianiu tekstów. W archiwach znajdujemy ślady wysiłków, jakie Sayad i Bourdieu podejmowali, by zwrócić uwagę na swoje artykuły i na kandydaturę młodego algierskiego socjologa. Na przykład z listów pani Françoise Corre z pisma „Candide” kierowanych do Centre Européen de Sociologie wynika, że znała teksty Sayada i Bourdieu już rok przed ich publikacją (14 kwietnia 1962)⁹. Wysiłek, jaki obaj z Bourdieu włożyli w dobijanie się do działu prasowego École pratique des hautes études, świadczy o wielkiej woli zaistnienia „w środowisku”. Artykuł *Études rurales* [Badania wsi] (1964), będący rozdziałem książki *Déracinement*, też służył popularyzacji dzieła Sayada i wsparciu jego kandydatury do CNRS. Został on wysłany do

7 Są to prawdopodobnie teksty do liberalnego „L'Espoir Algérie”.

8 FAAS, dokument 235.

9 FAAS, dokument 272.

naukowców najbardziej liczących się wówczas w etnologii, socjologii i filozofii, takich jak Georges Canguilhem, Michel Foucault, Jean Stoetzel, Paul Lazarsfeld, Raymond Aron czy Alain Touraine. Korespondencja z językoznawcą Marcelem Cohenem dowodzi, że podejmowane kroki powoli przynosiły skutki:

Szanowny Panie, dziękuję za książkę, przeczytam ją, kiedy tylko będę mógł. Czy zechciałby pan przekazać moje podziękowania panu Bourdieu? Wiem o pańskiej rozmowie z Davidem Cohenem i mam zamiar wkrótce się z panem spotkać [...]. Gdyby chciał pan, żebym napisał krótką opinię do pana *dossier*, proszę dać znać (i podać kilka dodatkowych wskazówek) (17.07.1964)¹⁰.

Ta „prasowa” zapobiegliwość wkrótce zaczęła przynosić owoce. Choć lata sześćdziesiąte nie były dla Abdelmaleka Sayada zbyt szczęśliwe pod względem liczby publikacji, to jego teksty pisane w tym czasie zyskały ogromne uznanie w kraju i za granicą. Sayad opublikował dwa artykuły i jedną książkę – dwie z tych rzeczy wspólnie z Pierre'em Bourdieu¹¹. Nazwiskami obu naukowców jest podpisany również jeden z raportów, drugi zaś nie został ogłoszony drukiem (Bourdieu, Sayad, & Planhol, 1963)¹². Sayad był ponadto autorem dwóch tekstów, które nigdy nie zostały wydane: analizy algierskich gospodarstw domowych i badania na temat adaptacji mieszkańców algierskich miast do nowych miejsc zamieszkania¹³.

Wielokierunkowa autopromocja nie wszędzie odnosiła sukces. Prace obu badaczy cieszyły się uznaniem w środowisku antropologów i etnologów zajmujących się wsią, nie zostały natomiast życzliwie przyjęte na przykład przez lingwistów. Fakt, że Bourdieu i Sayad zajmowali się Kabylią i tematyką przemian na wsi, posiłkując się metodą etnograficzną w połączeniu z instrumentami statystycznymi, sprawił, że zaklasyfikowano ich jako antropologów (42,9% cytowań ich prac w latach sześćdziesiątych znajdujemy w pismach antropologicznych).

Tabela 1. Tytuły pism, w których cytowano Sayada w latach sześćdziesiątych

	Wyniki
„Biennial Review of Anthropology”	1
„Études rurales”	1
„International Affairs”	1
„L’Homme”	1
„Le Mouvement social”	1
„Revue française de sociologie”	1
„Tiers Monde”	1
Razem	7

10 FAAS, dokument 235.

11 FAAS, dokument 178: Sayad, 1960; Bourdieu & Sayad, 1964a, 1964b.

12 Recenzja dzieła André Nouschiego nie została opublikowana (1961), *Enquête sur le niveau de vie des populations rurales constantinoises de la conquête à 1919. Essai d'histoire économique et sociale* (PUF, 1961).

13 FAAS, dokument 272. Zdaniem Bourdieu badania ekonomii gospodarstw domowych zostały ukończone, lecz nigdy ich nie opublikowano. Zob. Bourdieu (2004). Dokument z 1962 r. potwierdza, że badania dotyczące warunków mieszkaniowych w Algierii nosiły tytuł: „Adaptation des Algériens à l’habitat moderne”.

W pismach „L’Homme”, „Études rurales” i „Biennial Review of Anthropology” pojawiły się także recenzje ich tekstów (Cuisenier & Miquel, 1965; Halpern & Brode, 1967; Reynaud, 1965; Reynaud, 1965).

Wysiłki zmierzające do ulokowania się w nurcie „socjologii ogólnej” przyniosły skromny skutek w postaci jednego cytowania w „Revue française de sociologie”. W odbiorze prac Sayada za granicą najistotniejsze – poza ich empirycznym nowatorstwem i introspekcyjnym charakterem – okazały się konkluzje polityczne. Jedna trzecia recenzji pojawiła się w świecie anglojęzycznym. Krytyczny wymiar publikacji algierskiego socjologa przyciągał, jak się zdaje, również uwagę przedstawicieli innych dyscyplin, takich jak historia czy nauki polityczne. Na przykład raport, który pojawił się w „International Affairs” (Alport, 1965), ukazywał Sayada i Bourdieu jako specjalistów od kwestii kolonialnych i od rewolucji w Tunezji, Maroku i Algierii. Podobnie pismo „Tiers Monde” (Santos, 1967) chwaliło zastosowanie przez socjologów pojęcia „nominalizmu magicznego” do wyjaśnienia, jak niepewne warunki życia stanowią przeszkodę w racjonalnym działaniu politycznym.

Jednak dostępny przegląd pism może być mylący, jeśli chodzi o ocenę wagi wpływu dzieł Bourdieu i Sayada na różne obszary nauk. Z jednej strony należy wziąć pod uwagę niepewny charakter katalogów pism z tamtych czasów (łatwo umykają te zapomniane i zaginione, zwłaszcza najbardziej zaangażowane), z drugiej – bliżej przyjrzeć się temu, w jaki sposób niektóre cytaty były używane. I tak w „Populations” i „The Middle East Journal” znajdziemy tylko wzmiankę o Sayadzie, artykuł w „Homme” wspomina o nim w kontekście jego współpracy przy zbiorowej analizie semantycznej języka arabskiego w praktykach matrymonialnych i związanych z dziedziczeniem, natomiast „Le Mouvement social” (Gallissot, 1966) oraz „Tiers Monde” szczegółowo przyglądają się analizom zaproponowanym przez Bourdieu i Sayada. W tych dwóch ostatnich czasopismach został starannie omówiony wpływ polityki kolonialnej na warunki życia proletariatu i lumpen-proletariatu.

Połączenie analizy bibliometrycznej z badaniem archiwów zawierających korespondencję socjologów z redakcjami pism ukazuje rozdziew między recepcją publikacji a recepcją prywatną – tym, jak Bourdieu i Sayad byli odbierani przez kolegów po fachu (poza recenzjami czy innymi naukowymi odniesieniami). W archiwach zachowały się też fragmenty wymiany zdań z Claude’em Meillassoux (związanym z Georges’em Balandierem), który wrócił wtedy do CNRS, oraz z Camille Lacoste Dujardin, specjalistką od kultury Berberów – dwójką badaczy, którzy zauważyli naukową i polityczną „wartość” książki Sayada i Bourdieu, a jednak jej nie cytowali. Wspomniana metoda pozwala też zauważyć niezbyt życzliwe przyjęcie prac Bourdieu i Sayada przez antropologów – zarówno zajmujących się antropologią ogólną, jak i bardziej wyspecjalizowanych. Mimo że krytyczne reakcje tych ostatnich nie były upubliczniane, dają nam one pojęcie o tym, z jakim trudem myśl obu badaczy była przyswajana, zwłaszcza przez niektórych etnologów z Musée de l’Homme, często odsyłających socjologię do minionych epok:

To bolesny okres w dziejach Algierii, lecz nie jej pierwsze doświadczenie tego rodzaju. Przecież podczas podboju arabskiego wszyscy górale z Dżabal al-Auras i wielu z Kabylii musiało porzucić swoje wioski i zniszczone ogrody, by osiedlić się na nizinie. Ciekawie będzie zobaczyć – jeśli pańska praca zostanie później uzupełniona – jak potoczą się losy tego nie-szczęsnego i sympatycznego ludu po odzyskaniu niepodległości (Henri Lhote, Musée de l'Homme, Wydział Prehistorycznej Sztuki Saharyjskiej, 3 września 1964).

Gdy kandydatura Sayada została po raz drugi odrzucona, rozpoczął karierę współpracownika technicznego, potem kierownika prac. W końcu w 1977 roku dostał nominację w CNRS [francuski odpowiednik Polskiej Akademii Nauk], współpracował też z Centre de Sociologie Européenne, Association March Bloch (którego prezesem był Jacques Le Goff), Institut de Recherches et de Formation aux Relations Humaines, brał ponadto udział w niektórych programach badawczych UNESCO. Ze zmiennym powodzeniem kontynuował badania nad zapożyczeniami językowymi, wykorzystując narzędzia etnologiczne. Ankiety przeprowadzał w swojej rodzinnej wiosce Aghbali i w Saint-Étienne, centrum kabylskiej emigracji we Francji. Widać więc, że przywiązywał wielką wagę nie tylko do zjawiska migracji w ogóle, lecz także do analizy własnego doświadczenia migracyjnego.

W Algierii szedłem raczej w stronę pracy antropologicznej. [...] Bo istnieje przecież pewna specyfika badacza [...]. Pochodzę z wioski leżącej w miejscu silnie naznaczonym przez emigrację, wszyscy koledzy, chłopcy w moim wieku [...] wszyscy byli górnikami w Saint-Étienne, w regionie Aix-en-Provence [...] część mojej rodziny także, tak więc karmiłem się opowieściami o emigracji i poznałem tam tych wszystkich wieśniaków [...] cóż, to byli wieśniacy, których zostawiłem w Algierii. [...] Dla mnie nie było żadnego zerwania, wciąż zajmowaliśmy się nimi, choćby przez nostalgię¹⁴.

Pierwsze rezultaty badań Sayada nad dwujęzycznością zamieszczono w publikacji Centre de Sociologie Européenne (Sayad, 1967). Opierając się na wywiadach z *Déracinement* (1964) i z *Travail et travailleurs en Algérie* [Praca i pracownicy w Algierii] (1963), Sayad pokazuje, jak ważne są w Algierii wewnętrzne migracje i emigracja oraz jak niektóre przypadki dwujęzyczności bywają nośnikiem oporu. Algierskie badania terenowe¹⁵, poszerzone o Francję i sytuację migrantów, nie tylko przyniosły owoce na planie naukowym, lecz dały też socjologowi szansę na lepszą pozycję w świecie akademickim.

14 FAAS, dokument 65. Wywiad biograficzny przeprowadzony w Brazylii.

15 Niezależnie od instytucjonalnych więzi z Wydziałem Literatury i Nauk Humanistycznych Uniwersytetu w Algierze Bourdieu i Sayad nawiązali współpracę z CSE i innymi oficjalnymi algierskimi instytucjami, np. Commissariat National au Recensement de la Population, Service des Statistiques, l'Association Algérienne pour la Recherche Démographique Economique et Sociale (AARDES), Bureau d'Études des Travaux Publics, d'Architecture et d'Urbanisme (ETAU). W ramach tej współpracy w czerwcu 1969 r. Sayad prowadził badania dla Commissariat National au Recensement de la Population. Poza badaniami nad imigracją wraz z socjologiem Jeanem Pierre'em Briandem kontynuował badania dotyczące instytucji małżeństwa w regionie Kabylii. W ich rezultacie w Wielkiej Brytanii ukazał się tekst – podpisany też przez Bourdieu – zatytułowany *Stratégie et rituel dans le mariage Kabyle* (1972).

2.2. Sayad – „socjolog migracji”

Na początku lat siedemdziesiątych ekonomiczna tematyka „rozwoju” całkowicie zde-terminowała badania dotyczące fenomenu migracji. Jednak to dzięki niej można było zdobyć dużo więcej zleceń niż w ramach akademickiej antropologii. Przywódca FASTE (Front d'Action Sociale pour les Travailleurs Emigrés) w Marsylii, a zarazem kolega Sayada z dzieciństwa, chciał zlecić mu badania nad pracującymi we Francji „czarnymi” emigrantami. Projekt nigdy nie został zrealizowany, jednak dzięki niemu Sayad w 1973 roku powziął plan napisania artykułu do pisma podejmującego problematykę wsi w krajach śródziemnomorskich (Sayad, 1973). W tekście tym po raz pierwszy zarysował podstawy tego, co później nazwie pierwszą i drugą „falą algierskiej emigracji”. Według Sayada nie sposób zrozumieć tej migracji bez analizy gwałtownej przemiany, jaką przeszło algierskie społeczeństwo, przekształcone przez inne społeczeństwo i obcą ekonomię.

Kolejne pojedyncze umowy pozwalały Sayadowi stopniowo rozwijać własną koncepcję emigracji¹⁶. W tamtych czasach bardziej niż na podróżach w celach badawczych koncentrował się on (na przykład w Wiedniu) na nawiązywaniu kontaktów z ważnymi osobistościami świata nauki. Szczególnie istotne okazało się spotkanie z małą grupą z ENA (Krajowej Szkoły Administracji Publicznej), zwłaszcza zaś z Alainem Gillette'em, blisko związanym z dyrektorem wydawnictwa Editions Entente. Ten ostatni zaproponował Sayadowi współpracę przy tworzeniu dzieła poświęconego algierskiej emigracji. W ten sposób powstało pierwsze wydanie *L'immigration Algérienne en France* (Emigracja algierska we Francji, 1976), opublikowane pod pseudonimem Aith Messaoud¹⁷. Rozpoczynając pisanie tego tekstu, Sayad pracował już dla CORDES, instytucji rządowej, która w latach 1973–1976 finansowała kierowane przez Pierre'a Bourdieu¹⁸ badania dotyczące imigracji we Francji¹⁹. Pierwotny projekt nosił tytuł: „Badania imigracji algierskiej we Francji. Studium porównawcze przykładów wybranych ze względu na ich znaczenie strukturalne”, i przyjęto w nim perspektywę biograficzną – punkt wyjścia stanowiły wywiady, głównie z przybyszami z Aghbalu²⁰. Właśnie dzięki międzynarodowej sieci specjalistów od ekonomii w kontekście kryzysu Sayad uczynił z emigracji swój główny przedmiot badań. Stopniową ewolucję jego badań można prześledzić, obserwując nazwiska autorów (nie-liczne zresztą), które umieszczał pod zapiskami. Obok specjalistów od algierskiej migracji (takich jak Larbi Talha) czy algierskiej historii znajdziemy tam odniesienia do postaci związanych raczej z władzą czy polityką, takich jak Mostefa Lacheraf (Algieria) czy Lionel

16 FAAS, dokument 310. Rękopis Sayada z Paryża z 29 listopada 1965 roku zawiera już jego przemyślenia teoretyczne i metodologiczne na temat emigracji.

17 Ten pseudonim jest zresztą „prawdziwym” imieniem Sayada. Ustawa z 23 marca 1882 roku obligowała mieszkańców Algierii do przybrania nazwiska rodzowego. Nie wiemy, dlaczego badacz zdecydował się nie użyć nadanego przez kolonialne władze nazwiska „Sayad”.

18 Zasiadający w komisji Alain Touraine odrzucił projekt Pierre'a Bourdieu, twierdząc, że jest zbyt podobny do projektu Michela Mariera Larieux. Nie wiadomo, czy decyzja ta była spowodowana niechęcią, jaką żywili do siebie obaj naukowcy. Ostatecznie głos ekonomisty z PLAN-u przeważał i projekt został zatwierdzony.

19 O roli komitetu w rozwoju nauk społecznych zob. Bezes i in., 2005.

20 FAAS, dokument 83. „Etude de l'immigration algérienne en France”, CORDES 1979, s. 7.

Stoléro i Anicet Le Pors (Francja)²¹. Odniesienia te Sayad raczej traktuje krytycznie, niż wykorzystuje do swoich teorii.

Tabela 2. Osoby i dzieła, do których Sayad odnosił się w latach siedemdziesiątych

Abdelmalek Sayad	3
Larbi Talha	2
Pierre Bourdieu	2
Charles-Robert Ageron	1
<i>Le déracinement</i>	1
Mostefa Lacheraf	1
P. Blanc	1
Ait-Madhi	1
Tayeb Chentouf	1
Albin Michel	1
J. Ray	1
N. Scott	1
E. J. Mishan	1
Anicet Le Pors	1
H. Blumer	1
<i>Initiation à la pratique sociologique</i>	1
Émile Durkheim	1
Lionel Stoléro	1

Jak sam Sayad wyjaśniał w rozmowie na temat swojej biografii, wybór tematu imigracji nie był ani „genialną intuicją”, ani „skutkiem namysłu”. Należy go powiązać „z realnymi warunkami [jego] pracy” w tamtym czasie oraz z „postawą wobec przedmiotu badań, szczególnie w tamtym czasie, w latach siedemdziesiątych”²². Obserwując z jednej strony sieć migrujących algierskich intelektualistów, z drugiej – urzędy wyższego szczebla, które zaczęły koncentrować się na kwestiach imigracji w ich społecznym kontekście (Laurens, 2009), Sayad stworzył analizę imigracji uwzględniającą warunki wyjściowe algierskich migrantów. Co więcej, powoli stawał się w swojej dziedzinie autorytetem.

Zgromadzony kapitał społeczny pomagał Sayadowi pozyskiwać w trakcie badań niezbędną dokumentację dotyczącą imigracji (zwłaszcza w czasach, gdy wprowadzano ustawę Stoléro – badacz otrzymał wtedy wiele poufnych listów, które stały się osnową jego artykułu o stosunkach międzynarodowych). Ta zmiana kierunku nastąpiła w okresie, kiedy

21 Raport Le Porsa miał pierwotnie dotyczyć prognozy zamówionej w ramach programu racjonalizacji kosztów budżetowych i zmierzyć koszt obecności obcokrajowców we Francji. Le Pors, działacz Partii Komunistycznej, zmienił cel tego raportu – bardzo trudnego w odbiorze, bo opartego na wyjątkowo skomplikowanych matematycznych analizach makroekonomicznych. W uproszczonej formie sprawozdanie zostało przedstawione opinii publicznej i zagroziło pozycji ministra Lionela Stoléro. Sayad odniósł się do raportu krytycznie, kwestionując samo pojęcie kosztów imigracji i płynących z niej korzyści.

22 FAAS, dokument 65. Biograficzny wywiad przeprowadzony w Brazylii, Cité Nationale de l'Histoire de l'Immigration (CNHI), Paryż.

Sayadowi udało się wreszcie rozpocząć poważną karierę, uzyskać oficjalne stanowisko formalnie normujące jego sytuację. Podjął studia doktoranckie w szóstej sekcji (czyli sekcji nauk społecznych) École pratique des hautes études, od razu na drugim roku, pod kierunkiem Pierre'a Bourdieu (1976). Trzydziestego pierwszego grudnia 1976 roku zakończył się w jego karierze etap „współpracownika technicznego” EHESS (École des hautes études en sciences sociales). Dzięki nominacji w CNRS zaczął się wspinać na kolejne szczeble kariery naukowej. W sprawozdaniu z 1977 roku (zatytułowanym „Sociologia algierskiej imigracji we Francji”) wyjaśniał, w jaki sposób dotychczas analizował losy migrantów algierskich i ich względną odrębność – zarówno w społeczeństwie, w którym się znaleźli, jak i w tym, z którego przyszli. Niektóre wnioski z jego badań zostały opublikowane w „Actes de la recherche en sciences sociales” (ARSS). Chcąc mocniej ugruntować perspektywę emigracji-imigracji i swoją koncepcję „iluzji tymczasowości”, jakiej ulegają imigranci, Sayad przywiązywał większą wagę niż inni ówcześni socjolodzy do relacji i struktur rodzinnych, międzypokoleniowych konfliktów interesów (podejmował temat *les enfants illégitimes* – dzieci „z nieprawego łoża” – przyp. tłum.), problemów związanych z pracą i warunkami mieszkaniowymi imigrantów.

Dzięki publikacjom w „Actes de la recherche en sciences sociales” Sayad zdobywał popularność w kraju i za granicą. W marcu 1978 roku redakcja pisma „Social Compass” zaprosiła go do współtworzenia numeru poświęconego „praktykom religijnym pracowników-migrantów”²³. Ostatecznie nie opublikował tam tekstu, ta propozycja pokazuje jednak, że wybór nowej tematyki uczynił Sayada bardziej widocznym i jednocześnie zmusił go do namysłu nad tym, w jakie dyskusje związane z problematyką imigracji warto się angażować. Ze śladów w archiwach widać, że Sayad wahał się, czy wejść głębiej w badanie religijnego wymiaru zjawiska migracji – lub raczej czy wykorzystać swoje umiejętności na rodzącym się właśnie rynku debat dotyczących międzykulturowych stosunków i praktyk religijnych migrantów (Jouanneau, 2013).

Koncentrując się na problematyce imigracji, Sayad porzucił analizę sytuacji społeczeństwa algierskiego na rzecz analizy sytuacji we Francji. Warto jednak zwrócić uwagę na pewne czasowe przesunięcie w recepcji jego prac. Odniesienia do Sayada, które znajdujemy w pismach z lat siedemdziesiątych, dotyczą głównie jego tekstów na temat kolonizacji Algierii. Tylko w paryskim środowisku intelektualnym i w kręgach administracji publicznej uznawano go już wtedy za specjalistę od imigracji. W świecie akademickim w latach siedemdziesiątych Sayad był wciąż postrzegany przez pryzmat swoich pierwszych prac (o czym świadczą np. użytek, jaki z jego tekstów robią Keith Sutton czy Fanny Colonna).

23 FAAS, dokument 27.

Tabela 3. Pisma, w których cytowano Sayada w latach siedemdziesiątych

	Liczba cytowań	%
„Tiers Monde”	3	17,6%
„Middle East Report”	2	11,8%
„Revue de l’Occident musulman et de la Méditerranée”	2	11,8%
„Revue française de sociologie”	2	11,8%
„ARSS”	1	5,9%
„Ethnologie française”	1	5,9%
„Études rurales”	1	5,9%
„Journal of Peace Research”	1	5,9%
„Population”	1	5,9%
„Revue française de pédagogie”	1	5,9%
„Journal of Modern African Studies”	1	5,9%
„Transactions of the Institute of British Geographers”	1	5,9%
W sumie	17	100,0%

Tabela 4. Autorzy cytujący Sayada w latach siedemdziesiątych

	Liczba cytowań	%
Keith Sutton	2	11,8%
Mahfoud Bennoune	1	5,9%
Rolande Bonnain	1	5,9%
Fanch Elégoët	1	5,9%
Pierre Bourdieu	1	5,9%
Fanny Colonna	1	5,9%
André-Clément Decouflé	1	5,9%
Kjell H. Halvorsen	1	5,9%
Maxime Haubert	1	5,9%
Christiane Frelin	1	5,9%
W. Franssen	1	5,9%
Nico Kielstra	1	5,9%
P. Leveau	1	5,9%
D. Maison	1	5,9%
F. Mariet	1	5,9%
Maurice Mauviel	1	5,9%
Yvonne Mignot-Lefebvre	1	5,9%
Patrick Rambaud	1	5,9%
Richard Lawless	1	5,9%
Jean-Claude Vatin	1	5,9%
W sumie	21	

Autorzy: 20, liczba artykułów: 17, liczba cytowań: 21.

Procent liczony od liczby autorów.

Prace dotyczące kolonizacji Algierii cieszyły się międzynarodowym zainteresowaniem. Paradoksalnie w publikacjach zagranicznych Sayada częściej cytowano w latach siedemdziesiątych (pięć przywołań w tekstach anglojęzycznych, czyli 20%) niż w osiemdziesiątych (tylko 10%). Analiza konfliktu algierskiego interesowała badaczy z całego świata (także amerykańskich i angielskich). Teksty Sayada na temat kolonizacji i sytuacji algierskich wieśniaków natychmiast zyskały oddźwięk w międzynarodowym środowisku naukowym. Tyle że nie był to jeszcze wcale oddźwięk w świecie „socjologii”. Większość artykułów cytujących Sayada ukazała się albo w pismach etnologicznych czy antropologicznych, albo w interdyscyplinarnych przeglądach reprezentujących *African studies*, czyli w czasopismach, których zasadą było dostarczanie pogłębionych analiz jakiegoś obszaru geograficznego. Wśród socjologów prace Sayada znalazły uznanie dopiero w następnym dziesięcioleciu. Istnieje pewien rozróżnienie czasowe między powstaniem dzieła a jego odbiorem – recepcją Sayada w latach siedemdziesiątych determinują konsekwencje wojny algierskiej.

Tabela 5. Obszary zainteresowań czasopism, w których cytowano Sayada w latach siedemdziesiątych

	Liczba cytowań	%
Przegląd multidyscyplinarny: Afryka	3	17,6%
Nauki polityczne	3	17,6%
Socjologia	3	17,6%
Antropologia	2	11,8%
Przegląd multidyscyplinarny: Maghreb	2	11,8%
Demografia	1	5,9%
Geografia	1	5,9%
Historia	1	5,9%
Edukacja	1	5,9%
Ogółem	17	100,0%

Tabela 5. Teksty Sayada cytowane w latach siedemdziesiątych

	Liczba cytowań	%
<i>Le déracinement</i> (1964)	11	64,7%
<i>Les 3 âges</i> (1977)	3	17,6%
<i>El Ghorba</i> (1975)	1	5,9%
<i>Enfants illégitimes</i> (1979)	1	5,9%
<i>Études rurales</i> (1964)	1	5,9%
Inne odniesienia	1	5,9%
Brak odpowiedzi	2	
Ogółem	20	

Autorzy: 17, artykuły: 18, liczba cytowań : 18

Potwierdzają to również wskaźniki intertekstualności. W latach siedemdziesiątych Sayad był cytowany obok Michela Cornatona czy innych badaczy zajmujących się ośrodkami internowania w Algierii lub algierskim rolnictwem.

Reasumując, w aktywności naukowej Sayada dekada ta oznaczała stopniowe odchylenie od analizy algierskiego społeczeństwa kolonialnego na rzecz analizy warunków życia algierskich migrantów w miejscu ich pobytu. Ta zmiana tematyki badań wiązała się ze stabilizacją pozycji uniwersyteckiej Sayada, z faktem, że napisał on doktorat o imigracji, a także z wejściem w środowisko intelektualne zaangażowane społecznie i politycznie. Sayad coraz częściej brał udział w konferencjach i szkoleniach dotyczących edukacji i kultury. Odpowiedział na wezwanie stowarzyszenia Echange-Méditerranée, które wraz z EHESS organizowało w Marsylii akcję walki z analfabetyzmem wśród emigrantów czy remonty zajmowanych przez nich mieszkań w dzielnicy Porte d'Aix. Współpracował też z Instytutem Psychologii Stosowanej Uniwersytetu w Clermont-Ferrand przy organizacji cyklu konferencji poświęconych „pracy społecznej i populacji imigrantów we Francji”. Z prośbą o wystąpienia, badania nad skolaryzacją dzieci z rodzin emigrantów oraz rozprzestrzenianiem się tego, co nazywamy „kulturą kraju pochodzenia”, zwracały się do niego Comité de liaison pour l'alphabétisation et la promotion des travailleurs étrangers, délégation régionale Rhône Alpes (Komitet Łącznikowy do spraw Walki z Analfabetyzmem i Promocji Pracowników Zagranicznych, oddział regionalny Rodan-Alpy), CREDIF (Ośrodek Badań i Studiów nad Nauczaniem Francuskiego jako Języka Obcego) i Association pour l'alphabétisation l'enseignement du français et la formation des travailleurs immigrés (Stowarzyszenie do spraw Walki z Analfabetyzmem, Nauczania Języka Francuskiego i Kształcenia Pracowników-Imigrantów). Sayad współpracował też z wykładowcami i studentami z Algieru (choćby w kwestiach związanych z poezją Berberów czy warunkami mieszkaniowymi), z uniwersytetem w Lozannie (w dziedzinie doświadczeń pedagogicznych) oraz z ekspertami UNESCO (badania i analiza socjologiczna programów edukacyjnych dla pracujących imigrantów i ich rodzin). Skutki tego tematycznego przeorientowania stały się wyraźne w latach osiemdziesiątych: Sayad stopniowo stawał się socjologiem (a nie tylko etnografem czy etologiem) imigracji.

2.3. Od socjologa do „klasycznego” teoretyka

Lata osiemdziesiąte nie były dla Sayada dekadą pracy w placówkach akademickich cieszących się znacznym prestiżem czy oddziaływaniem, niemniej był to okres bardzo płodny (Sayad opublikował wtedy prawie połowę wszystkich swoich tekstów), jakościowo zaś oznaczał kolejną zmianę tematu badań. Sayad pisał jak grafoman: bez przerwy, lecz ciągle do szuflady (nie wiemy na przykład, dlaczego dwa z jego szeroko zakrojonych projektów wydawniczych nie zostały zrealizowane – jeden dla wydawnictwa Minuit, drugi, o naturalizacji, dla Harmattana). Pominąwszy niektóre rozdziały do paru książek lub teksty dla przeglądu „Actes de la recherche en sciences sociales”, jego artykuły

i sprawozdania z badań ukazywały się głównie w bardzo specjalistycznych pismach we Francji i za granicą – zwłaszcza w Algierii, gdzie stał się regularnie przywoływanym „specjalistą” już nie tylko od problematyki wsi. Na zlecenie instytucji państwowych miał prowadzić badania dotyczące kwestii agrarnych, a także nauczania czy problemów mieszkaniowych. W latach osiemdziesiątych uzyskał także dwie kolejne nominacje: w 1982 i 1987 roku. Został promotorem DEA²⁴ i doktoratów w Centre Universitaire de la Charité w Marsylii (EHESS). Kontynuował współpracę z ośrodkami zagranicznymi, wykładając nauki polityczne na Uniwersytecie w Lozannie (Wydział Nauk Społecznych i Politycznych – od 1 września 1981 do 31 sierpnia 1982 r.).

Najowocniej działał w Marsylii. Sayad brał tam udział w prowadzonym przez historyka Emile’a Temime’a (założyciela GRECO sur les Migrations Internationales w ramach CNRS-u) seminarium o historii migracji, które wkrótce przekształcił w seminarium historii i socjologii migracji. To koło naukowe gromadziło większość badaczy pracujących nad tym tematem w regionie Aix-Marseille²⁵. W 1986 roku w ramach GRECO Sayad opracował wstępny projekt dwustronnej umowy francusko-algierskiej (GRECO/CNRS–CNRST/DRS DU MES/CREA) dotyczącej badań algierskiej emigracji i imigracji we Francji.

W Paryżu Sayad poszukiwał nowych sposobów analizowania paradoksu imigracji – próbował badać ją poprzez takie aspekty, jak praca, prawo (co stanie się uprzywilejowanym ujęciem w analizach społecznej kondycji imigrantów²⁶), religia, kultura czy wymiar polityczny, jaki ma dla „drugiej generacji”. Swoje prace prowadził też w Marsylii i na Korsyce. Jednak to genealogiczne badania w rodzinnej wsi Aghbali i we własnej rodzinie były zdaniem Sayada najważniejsze do stworzenia ogólnej teorii i wspólnej historii migracji. Wiele czasu poświęcił więc projektowi zatytułowanemu: „Społeczna historia algierskiej emigracji do Francji, w kontekście genealogicznych dziejów grupy krewnych” (Sayad, 2002).

W latach dziewięćdziesiątych Sayad został dyrektorem badań (drugiego stopnia). Do pracował wówczas ogólną teorię imigracji i państwa narodowego. Kontynuował także badania genealogiczne nad miejscowością Aghbal, skąd od 1909 roku najwięcej osób wyemigrowało do Francji, oraz nad Saint-Étienne. Monografia poświęcona tej problematyce miała wyjaśnić, w jaki sposób mechanizmy solidarności utrwały tradycję emigrowania. Odwołując się do pamięci i ustnej tradycji badanej społeczności, Sayad zrekonstruował i ożywił całą historię migracji. Zanalizował też wpływ, jaki na przybycie pracowników-emigrantów miały regionalne organizacje pracodawców²⁷. W sprawozdaniu dla CNRS-u z początku lat dziewięćdziesiątych Sayad zapowiadał sprzężenie badań nad dynamiką migracji z solidną socjologią państwa. Pragnął w ten sposób rozwinąć „socjologię państwa, a szerzej rzecz ujmując – socjologię podmiotu narodowego, który w swym obecnym stanie sprawia wrażenie, jakby nieustannie potrzebował tego, co nim nie jest, by móc

24 Dyplom uniwersytecki między pracą magisterską a doktoratem (przyp. tłum.).

25 FAAS, dokument 106.

26 Na temat prac Sayada dotyczących kwestii pracy, zwłaszcza w fabrykach Renault, patrz: Pitti (2013).

27 Sprawozdanie dla CNRS, początek lat 90.

być tym, czym jest; by zrozumieć, czym jest”²⁸. Obrawszy nowy kierunek badań, podjął się współpracy przy tworzeniu raportu dla Komisji Europejskiej – koordynował części poświęcone: „wchodzeniu imigrantów w gospodarczą szarą strefę”, „reakcjom społeczeństwa na przybywanie imigrantów”, a także „udziałowi imigrantów w czynach nielegalnych”. Swoje naukowe zamiary najjaśniej wyraził w liście do innego badacza:

Jeśli chodzi o mnie, dużo łatwiej jest mi pisać teksty ogólne o imigracji – w tej chwili jestem w trakcie opisywania wszystkich morfologicznych, społecznych, politycznych i kulturalnych przemian, które pojawiają się obecnie mniej więcej od połowy lat siedemdziesiątych i które należy uznać za najistotniejsze przyczyny oficjalnego zatrzymania napływu imigrantów. Słowo „imigracja” zdecydowanie zmieniło znaczenie – i nie mogło być inaczej²⁹.

Pozornie abstrakcyjny postulat Sayada, by analizować państwo, wychodząc od jego stosunku do obcokrajowców, znalazł konkretyzację w jego dwóch ostatnich artykułach³⁰. Badacz pokazuje w nich, że mechanizmy kształtujące sprzeczności kondycji imigranta są znamienne dla „upadku europejskiego państwa opiekuńczego”.

To zainteresowanie strukturami myślenia o państwie jest szczególnie widoczne w przestrzeni teoretycznych odniesień, w której sytuował się wówczas Sayad. Przywołuje nazwiska zarówno klasyków, takich jak Hannah Arendt, Émile Durkheim czy Marc Bloch, jak i współczesnych autorów zajmujących się tworzeniem – na wysokim poziomie abstrakcji – teorii stosunków międzynarodowych (Fukuyama, Wallerstein).

Tabela 6. Autorzy cytowani przez Sayada w latach dziewięćdziesiątych

Abdelmalek Sayad	5	Gaston Bachelard	1
Pierre Bourdieu	5	John Gilissen	1
Hannah Arendt	2	Gershom Scholem	1
Pierre Rosanvallon	2	Jean-Paul Imhof	1
Émile Benveniste	2	R. Fosset	1
Brahim Benaïcha	1	J. Ray	1
Monique Hervo	1	Philippe Vigier	1
D. Mothe	1	B. Bret	1
Jorge Semprun	1	Martine Segalen	1
Jean Améry	1	Bonnecase	1
N. Anderson	1	Hans Kelsen	1
Francis Fukuyama	1	F. Mentre	1
S. George	1	A. Mauger	1
Bertrand Ogilvie	1	Karl Mannheim	1
Immanuel Wallerstein	1	W. Pinder	1
R. Grinberg	1	Marc Bloch	1
Vladimir Jankélévitch	1	Troy Duster	1
Jacques Berque	1	Richard Hoggart	1
C. Demangeat	1	Émile Durkheim	1

28 Sprawozdanie dla CNRS, początek lat 90.

29 FAAS, dokument 31.

30 *Identités: nomination/catégorisation* (Sayad, 1997a), *Lien social, identité et citoyenneté par temps de crise* (Sayad, 1997b).

Kontekst algierski miesza się odtąd z innymi odniesieniami, mniej związanymi z pracą empiryczną, bardziej z ogólną koncepcją państwa. Jednakże to zagłębienie się w socjologię państwa nie ograniczało się wyłącznie do poziomu metateorii. Pozwoliło Sayadowi odnaleźć miejsce w publicznych debatach na temat pojęcia integracji, które rozgorzały na początku lat dziewięćdziesiątych. Wywodzący się ze specjalistycznego żargonu termin „integracja” odniósł prawdziwy sukces w świecie polityczno-rządowym, trafił nawet na sztandary nowych instytucji (w 1986 r. powstała Wysoka Rada ds. Integracji, w 2001 FAS – Fundację Działań Społecznych na rzecz Muzułmańskich Pracowników z Algierii – przemianowano na FASILD: Fundację Działań na rzecz Integracji, jej Wspierania i Walki z Dyskryminacją).

„Asymilacja” została zdyskwalifikowana, zaś „integracja” na początku drugiej kadencji François Mitterranda stała się słowem-kluczem nowego języka. Wyrażała wciąż nierealizowaną konieczność włączenia migrantów do społeczeństwa. W akademickiej karierze Sayada był to jeden z rzadkich momentów względnej zgodności jego pozycji teoretycznej, horyzontu oczekiwań, w jakim umieszczał swoje teksty, i ówczesnej recepcji jego refleksji dotyczącej integracji. Sayada cytowało się wówczas w kontekście innych badaczy zajmujących się problemem integracji (zwłaszcza Schnappera). Wykorzystywano go także czasem przy okazji krytyki tego pojęcia. Warto zwrócić uwagę, że w latach dziewięćdziesiątych prace Sayada były cytowane przez nowe pokolenie naukowców zajmujących się imigracją. Po dyskusjach z lat osiemdziesiątych, do których przyłączyli się także historycy z Algierii i socjolodzy z konferencji GRECO 13 czy z uniwersytetu Paris VII (tacy jak Véronique De Rudder), nadszedł czas debat nad sytuacją migrantów (Smaïn Laacher), „nielegalnych imigrantów” (Siméant), młodych ludzi „pochodzących z rodzin imigrantów” (Stéphane Beaud) czy strategiami gettoizacji (Wacquant) we Francji. Niektórzy z wymienionych badaczy współpracowali z Sayadem w latach osiemdziesiątych, w czasie, gdy zajmował go problem starzenia się zagranicznej siły roboczej czy zdrowia robotników. Jednak nawet ich interesowały tylko pewne aspekty jego dzieła, pojawiające się bądź w pracach wczesnych („nielegalne dzieci”), bądź w najnowszych (o socjologii państwa).

Tabela 7. Intertekstualność, czyli kogo w latach dziewięćdziesiątych cytuje się obok Sayada

	Liczba cytowań	%
Gérard Noiriel	8	8,1%
Pierre Bourdieu	7	7,1%
Michèle Tribalat	6	6,1%
Jocelyne Streiff-Fénart	4	4,0%
René Galissot	4	4,0%
Rémy Leveau	4	4,0%
Zaïhia Zeroulou	4	4,0%
Adelhaïd Hammouche	3	3,0%
Dominique Schnapper	2	2,0%
Colette Guillaumin	2	2,0%

Étienne Balibar	2	2,0%
Patrick Weil	2	2,0%
Émile Temime	2	2,0%
Immanuel Wallerstein	2	2,0%
F. Dubet	2	2,0%
Bernard Lacroix	2	2,0%
Gilles Kepel	2	2,0%
Mireille Ginesy-Galano	2	2,0%
Mohand Khellil	2	2,0%
Adil Jazouli	2	2,0%
François Munoz-Pérez	2	2,0%

Autorzy: 99, artykuły: 89, cytaty: 209.

Procenty liczone od autorów.

Tabela 8. Autorzy cytujący Sayada w latach dziewięćdziesiątych (co najmniej dwa razy)

	Liczba cytowań	%
Stéphane Beaud	4	4,0%
Jean-Paul Payet	4	4,0%
Christine Barats	3	3,0%
Patrick Simon	3	3,0%
Marine M'sili	3	3,0%
Gérard Neyrand	3	3,0%
Alexis Spire	2	2,0%
Michelle Guillon	2	2,0%
D. Noin	2	2,0%
Véronique De Rudder	2	2,0%
J. Hein	2	2,0%
Smaïn Laacher	2	2,0%
Maryse Marpsat	2	2,0%
Agnès Van Zanten	2	2,0%
Johanna Siméant	2	2,0%
Loïc Wacquant	2	2,0%

Wygłąda na to, że o tych pracach Sayada z lat osiemdziesiątych, które były poświęcone materialnym warunkom życia pracujących imigrantów, zapomniano, w obiegu zaś pozostały teksty opisujące tożsamościowe problemy migrantów i ich dzieci. W ten sposób cały blok problemów został odsunięty na bok, a na plan pierwszy wysunęło się ujęcie kwestii imigracji w kontekście socjologii miasta (getto) czy prawa (skutki „nielegalności” imigrantów). Zresztą sam Sayad w latach osiemdziesiątych przestał się nim zajmować. Akademicka i polityczna „opłacalność” problematyki związanej z państwem wyraźnie kontrastowała z absolutną obojętnością, z jaką traktowano jego teksty dotyczące „cielesnych” aspektów pracy obcokrajowców.

Do prac Sayada, które przestano cytować w latach dziewięćdziesiątych, należą: *Études rurales* (1964); *Le foyer des sans famille* (1980); *Article psychologie médicale* (1981); *La naturalisation* (1981 GRECO); *Maghrébins en France* (1983); *Exister c'est exister politiquement* (1985); *Rapport Renault*; *La vacance* (1986); *La revue gérontologie* (1986); *L'immigration en France: le choc des cultures* (1987).

Problemy społeczne, takie jak warunki pracy czy starzenie się, podejmowane przez Sayada w latach osiemdziesiątych, nie cieszyły się zainteresowaniem środowiska akademickiego w latach dziewięćdziesiątych. Refleksja na temat państwa czy losu dzieci imigrantów odpowiadała bezpośrednim potrzebom nowej generacji socjologów „orientacji krytycznej” czy socjologów polityki chcących zaistnieć w przestrzeni publicznej jako badacze problemów aktualnych, takich jak: integracja, tożsamość, dyskusja dotycząca „nielegalnych imigrantów” i deportacji.

O ile lata osiemdziesiąte były dekadą, w której dzieło Sayada wpisywało się w ramy socjologii (prawie 53% cytowań w tekstach z tej dziedziny), o tyle w latach dziewięćdziesiątych Sayad bezsprzecznie stał się „klasykiem” i badaczem transdyscyplinarnym. Koncentracja na tematyce związanej z socjologią państwa ostatecznie uczyniła z niego autora akceptowanego w naukach politycznych, demografii, historii. Odniesienie do książki o „imigracji i paradoksach inności” (*L'immigration, ou les paradoxes de l'altérité*) pozwoliło wielu badaczom znaleźć sobie miejsce w dyskusji o warunkach życia dzieci imigrantów i ich odmienności. Paradoksalnie, nawet *Le déracinement* [Wykorzenienie] można cytować w kontekście warunków życia dzieci urodzonych we Francji.

W roku 1987 ze względu na problemy ze zdrowiem (choroba płuc) Sayad musiał porzucić dotychczasowy rytm pracy. Opuścił wówczas Paryż i zamieszkał w Dommartin w Burgundii. Z powodu choroby do końca życia – czyli do 1998 roku – krążył między paryskim szpitalem Bichat a szpitalem w Autain. Na początku lat dziewięćdziesiątych zdecydował się jeszcze na badania terenowe i pracę wykładowcy w Algierii i Brazylii, stopniowo jednak rezygnował z badań empirycznych na rzecz pisania „ogólnych tekstów o imigracji” i tworzenia teorii państwa w kontekście jego stosunku do cudzoziemców.

* * *

Niniejszy artykuł ma na celu ukazanie okoliczności powstawania i odbioru dzieła algierskiego socjologa Abdelmaleka Sayada oraz sposobów, w jakie modyfikował je w zależności od aktualnej recepcji swoich tekstów. Są dwa powody takiego podwójnego ujęcia. Po pierwsze, zbadanie genezy prac Sayada i jego wkroczenia w obszar socjologii pozwoliło nam zrozumieć okres algierski jako czas wymiany wiedzy między Pierre'em Bourdieu a Abdelmalekiem Sayadem i odtworzyć polityczne zamysły, jakie stały za ich pracą naukową. Po drugie, analiza bibliometryczna (dotycząca tekstów, które ukazały się za jego życia³¹) ujawniła różne odczytania (antropologiczne, politologiczne) jego dzieł.

31 W ramach tego artykułu nie mogliśmy prześledzić losów dzieła Sayada po jego śmierci, różnych przywłaszczeń i użytków, jakie z niego robiono. Na ten temat patrz: Pérez, 2015.

ła w różnych dziedzinach nauk społecznych oraz pokazała, jakie warunki Sayad musiał spełnić, by zyskać uznanie. Narzędzie to – w połączeniu z zestawieniem nazwisk autorów cytowanych „wraz z nim” oraz z chronologicznym odtworzeniem trajektorii jego życia – pozwoliło pokazać logikę współzależności produkcji i odbioru twórczości naukowej Sayada. Analiza różnych strategii pisania i walki o pozycję, uwarunkowanych zmieniającą się przestrzenią uwagi naukowej (Collins, 1998), ograniczoną przez instytucjonalizację tematyki badań i kontekst polityczny, pomogła także zrekonstruować funkcjonowanie pola naukowego.

Tłumaczyła Anastazja Dwulit

Bibliografia

- Alport, E. A.** (1965). Reviewed work(s): *Pour la Revolution Africaine: Ecrits politiques* by Frantz Fanon; *Le Déracinement: La Crise de l'Agriculture Traditionnelle en Algérie* by Pierre Bourdieu, Abdelmalek Sayad; *Tunisia: The Politics of Modernization* by Charles A. Micaut, Leon Carl Brown, Clement Henry Moore; *Morocco: Problems of New Power*, by I. William Zartman Government, and *Politics in Northern Africa* by I. William Zartman. *International Affairs*, 41(3), 568–571. <https://doi.org/10.2307/2609869>
- Beaud, S., & Weber, F.** (2010). Le raisonnement ethnographique. W S. Paugam, *L'enquête sociologique* (ss. 225–246). Paris: Puf, Quadriges.
- Bezès, P. i in.** (Red.). (2005). *L'Etat à l'épreuve des sciences sociales: La fonction recherche dans les administrations sous la Vème république*. Paris: La Découverte.
- Bourdieu, P.** (1970). La maison kabyle ou le monde renversé. W J. Pouillon & P. Maranda, *Échanges et communications: Mélanges offerts à Claude Lévi-Strauss à l'occasion de son 60e anniversaire* (ss. 739–758). Paris: Mouton.
- Bourdieu, P.** (2002). *Le bal des célibataires*. Paris: Seuil.
- Bourdieu, P.** (2004). *Esquisse pour une auto-analyse*. Paris: Raisons d'agir. (Cours et Travaux).
- Bourdieu, P., & Sayad, A.** (1964a). Paysans déracinés: Bouleversements morphologiques et changements culturels en Algérie. *Études rurales*, 12(1), 56–94. <https://doi.org/10.3406/rural.1964.1132>
- Bourdieu, P., & Sayad, A.** (1964b). *Le déracinement, la crise de l'agriculture traditionnelle en Algérie*. Paris: Minuit.
- Bourdieu, P., Sayad, A., & Planhol, X. de.** (1963). Nouveaux villages algérois: Atlas Blidéen, Chenoua, Mitidja Occidentale. *Études rurales*, 9, 103–106.
- Collins, R.** (1998). *The sociology of philosophies: A global theory of intellectual change*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Colonna, F.** (1975). *Instituteurs algériens (1883–1939)*. Alger: Presses de la Fondation nationale des sciences politiques i Office des publications universitaires d'Alger.
- Cuisenier, J., & Miquel, A.** (1965). La terminologie arabe de la parenté: Analyse sémantique et analyse componentielle. *L'Homme*, 5(3), 17–59. <https://doi.org/10.3406/hom.1965.366740>
- Gallissot, R.** (1966). Syndicalisme et nationalisme: La fondation de l'Union Générale des Travailleurs Algériens, ou du syndicalisme C.G.T. au syndicalisme algérien (1954–1956–1958). *Le Mouvement social*, 69, 7–50.
- Halpern, J. M., & Brode, J.** (1967). Peasant society: Economic changes and revolutionary transformation. *Biennial Review of Anthropology*, 6, 46–139.

Jouanneau, S. (2013). L'islam: le refus d'un investissement sur des marchés scientifiques émergents mais peu valorisés. W S. Jouanneau, S. Laurens, A. Pérez, & L. Pitti, *Entre deux rives: Les réceptions de l'œuvre d'Abdelmalek Sayad (1933–1998) dans les sciences sociales en France* (Raport z badań dla Ministerstwa Komunikacji i Kultury i dla CNRS).

Jouanneau, S., Laurens, S., Pérez, A., & Pitti, L. (2013). *Entre deux rives: Les réceptions de l'œuvre d'Abdelmalek Sayad (1933–1998) dans les sciences sociales en France* (Raport z badań dla Ministerstwa Komunikacji i Kultury i dla CNRS).

Laurens, S. (2009). *Une politisation feutrée: Les hauts fonctionnaires et l'immigration en France, 1962–1981*. Paris: Belin.

Pérez, A. (2015). *Rendre le social plus politique: Guerre coloniale, immigration et pratiques sociologiques d'Abdelmalek Sayad et de Pierre Bourdieu* (Dysertacja doktorska). EHESS, Paryż.

Pitti, L. (2013). Travail scientifique et militantisme: Une incursion du côté de la sociologie du travail. W S. Jouanneau, S. Laurens, A. Pérez, & L. Pitti, *Entre deux rives: Les réceptions de l'œuvre d'Abdelmalek Sayad (1933–1998) dans les sciences sociales en France* (Raport dla Ministerstwa Komunikacji i Kultury i dla CNRS, marzec 2013).

Raynaud, E. (1965). Le sous-emploi rural dans les pays en voie de développement. Quelques perspectives de recherches. *Études rurales*, 18(1), 37–68. <https://doi.org/10.3406/rural.1965.1215>

Reed-Danahay, D. (2009). Bourdieu's ethnography in Bearn and Kabylia: The peasant habitus... W J. E. Goodman & P. A. Silverstein, *Bourdieu in Algeria: Colonial politics, ethnographic practices, theoretical developments* (ss. 133–163). Lincoln, NE: University of Nebraska.

Reynaud, J.-D. (1965). Reviewed work(s): *Travail et travailleurs en Algérie* by Pierre Bourdieu; Alain Darbel; Jean-Paul Rivet; Claude Seibel, *Le déracinement, la crise de l'agriculture traditionnelle en Algérie* by Pierre Bourdieu; Abdelmalek Sayad. *Revue française de sociologie*, 6(2), 242–244. <https://doi.org/10.2307/3320043>

Santos, M. (1967). L'alimentation des populations urbaines des pays sous-développés. *Tiers Monde*, 8(31), 605–629. <https://doi.org/10.3406/tiers.1967.2371>

Sayad, A. (1960). Les libéraux, un pont entre les deux communautés. *Études méditerranéennes*, 1960(7), 43–50.

Sayad, A. (1967). Bilinguisme et Education en Algérie. W R. Castel & J.-C. Passeron (Red.), *Éducation, développement et démocratie* (ss. 205–216). Paris: Mouton. (Cahiers du Centre de sociologie européenne, 4).

Sayad, A. (1973). Une perspective nouvelle à prendre sur le phénomène migratoire: L'immigration dans... est d'abord essentiellement, une émigration vers... *Options Méditerranéennes*, 1973(22), 52–56.

Sayad, A. (1997a). Identités: nomination/catégorisation. W B. Bier & B. Rondet (Red.), *Citoyenneté-Identités: Nouvelles figures de la citoyenneté et formes actuelles de l'engagement des jeunes* (ss. 34–52). Marly-le-Roi: Institut national de la jeunesse et de l'éducation populaire.

Sayad, A. (1997b). Lien social, identité et citoyenneté par temps de crise. *Sociétés et Représentations*, 1997(12).

Sayad, A. (2002). *Histoire et recherche identitaire: Suivi d'un entretien avec Hassan Arfaoui*. Saint-Denis: Editions Bouchène.

Yacine, T. (2008). Bourdieu et l'Algérie, Bourdieu en Algérie. W P. Bourdieu, *Esquisses algériennes* (ss. 9–53). Paris: Seuil.

**The sociological lives of a work:
The trajectories, productions and receptions of Abdelmalek Sayad (1960–2000)**

Abstract: Taking as his point of departure the sociological-analytical tools applied by the immigration scholar Abdelmayek Sayad, the author of this article investigates the biographical facts that influenced Sayad's works and practice. The first part is devoted to Sayad's Algerian biography, that is his life before arriving in France in 1963. The most important point here is the meeting, during the Algerian War (1958), of young Pierre Bourdieu, then an assistant at the University of Algiers and the turn they both made to social science. The second part of the text is devoted to the life of Abdelmalek Sayad on different stages of the creation and reception of his scholarly work. The author aims to study the ways in which the sociologist took into consideration the reception of his work: how reception reflexively influenced Sayad's sociology.

Keywords: Abdelmalek Sayad; Pierre Bourdieu; Algeria; France; colonialism.

Article No. 1556

DOI: 10.11649/slh.1556

Citation: Pérez, A. (2017). Socjologiczne życiorysy pewnego dzieła: Trajektorie, produkcje i recepcje Abdelmaleka Sayada (1960–2000). *Studia Litteraria et Historica*, 2017(6). <https://doi.org/10.11649/slh.1556>.

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL License, which permits redistribution, commercial and non-commercial, provided that the article is properly cited. www.creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl

© The Author(s) 2017

© To Polish translation: Anastazja Dwulit 2017

Publisher: Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences, Warsaw.

Author: Amin Pérez, Institute for Advanced Study, Princeton / Institute de recherche interdisciplinaire sur les enjeux sociaux (IRIS-EHESS).

Correspondence: pentagramasocial@yahoo.com

This article is based on a research funded by the Ministère de la Communication et de la Culture and the CNRS in France (Solenne Jouanneau, Sylvain Laurens, Amin Pérez et Laure Pitti, « Entre deux rives : les réceptions de l'œuvre d'Abdelmalek Sayad dans les sciences sociales en France », Rapport de recherche pour le Ministère de la Communication et de la Culture et le CNRS, mars 2013).

Competing interest: The author has declared he has no competing interests.